

ÂMİLOĞLU'NUN ARŞ-NÂME TERCÜMESİNDE AŞK TASAVVURU

Mehmet Yunus YAZICI*

Özet

Hurûflilik, Fazlullah-ı Esterâbâdî (ö. 796/1394) tarafından 14. yüzyılda bugünkü İran topraklarında kurulmuştur. Sayı ilahiyâtı yapması açısından mistik-bâtınî bir yapıya sahip olan Hurûflilik, varlığı kavramak ve hakikate ulaşmak için harflere –dolayısıyla sayılara- çeşitli remiz ve manalar atfederek değerler üretmiş, bu yöntem ile Allah'ı tanımayı ve ona ulaşmayı amaç edinmiştir.

Hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Âmiloğlu, Fazlullâh'ın aslı Farsça olan *Arş-nâme* adlı manzum eserini yine manzum olarak Türkçe'ye çevirmiştir. Makalenin giriş kısmında İslâm medeniyetindeki temel bilme biçimlerine genel olarak değinilmiş ve Hurûflilik ile ilgili kısa bir değerlendirme sunulmuştur. Ardından bu perspektiflerin aşka ait görüşlerine bazı atıflar yapılarak aşk tasavvurları betimlenmeye çalışılmıştır. Ardından Klâsik Türk edebiyatında aşk kavramının önemine yer verilerek aşkın muhatabı olan sevgilinin ele alınmış biçimlerine vurgu yapılmıştır. Daha sonra *Arş-nâme*'deki aşk ile ilgili beyitlerden hareket ile eserdeki aşk tasavvuru işlenmiş ve sonuçta Hurûflilik'in aşk mefhumunu işleyişindeki orijinallik belirtilmeye, klâsik edebiyatımız ile örtüşen ve ondan ayrılan yönleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hurûflilik, Aşk, *Arş-nâme*, Âmiloğlu, Fazlullah Esterabâdî.

THE IMAGINATION OF LOVE IN THE ARŞ-NÂME TRANSLATION OF ÂMİLOĞLU

Abstract

Hurufism, as a Sufi doctrine, was founded by Fazlallah Astarabadi (d. 796/1394) in the region of today's Iran in the 14th century. Because of dealing with numerology, Hurufism had a mystic-esoteric character which aimed to get to know and to reach Allah by attributing special values to letters which were believed to help Sufis comprehend existence and find truth.

Âmiloğlu, who is a shadowy figure, translated Fazlallah's *Arş-nâme* from Persian to Turkish, again, in verse form. In the Introductory part of the article, basic epistemology of the Islamic civilization is offered along with a short evaluation on Hurufism. In the sequel, referring the remarks of these perspectives, various imaginations of love is intended to be characterized. After that, the significance of the concept of "love" in the classical Turkish literature and "beloved" as the object of love are emphasized. After that, with reference the couplets of *Arş-nâme*, which are related to love, the imagination of love in this text is discussed and as a result, the originality of Hurufism on approaching the concept of "love" and its variance with the classical literature are tried to be detected.

Key Words: Hurufism, Love, *Arş-nâme*, Âmiloğlu, Fazlallah Astarabadi

Giriş

İnsanoğlu hakikate ulaşmak adına farklı yollar arayıp çeşitli yöntemler geliştirmiş ve bu yöntemler neticesinde çeşitli bilme biçimleri ve bilgi türleri elde etmiştir. Teoloji, felsefe ve gnostik perspektifler tüm medeniyetlerde gerçekliğe ulaşmada ana damarı temsil eden unsurlar

* Arş. Gör., Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, myazici@bartin.edu.tr.

olmuştur. İslâm düşünce geleneğinde de kelâm, hikmet ve tasavvufu bu üç geleneği karşılayacak şekilde eşleştirebiliriz. Mütakellimîn, hukemâ ve mutasavvifâ ilmî disiplinlerin teşekkülünden bugüne kadar olan dönemde birbirleri ile de etkileşime girerek İslâm düşüncesini zenginleştirmişlerdir. Bu etkileşimden doğan zenginleşme özellikle Gazâlî sonrası düşünce geleneğinin bilme biçimlerini çeşitlendirmiştir. Râzî'nin tahkik metodu ile gelişip Cürçânî ve Teftazânî'de kemâle eren felsefî kelâm, İbn Arabî-Konevi silsilesindeki felsefî-nazarî tasavvuf, Meşşâî gelenek ile keşfi birleştiren İshrâkîlik, Ankaravî-Sarı Abdullah çizgisindeki sûflerin manzum metinleri ile âriflerin mensur-nazarî tasavvuf metinlerini birleştiren *Mesnevî* şerh geleneği hep Gazâlî sonrası meydana gelen üst terkiplerdir.¹ Bu ana damarların yanında tâlî yollar da mevcuttur ve Hurûflik bunların arasında zikredilebilir.

Hurûflik, Fazlullâh-ı Esterâbâdî (ö.796/ 1394) tarafından kurulmuş, kuruluşunun ardından Anadolu'dan Balkanlara kadar Osmanlı coğrafyasının büyük bir kısmına yayılarak etkili olmuştur. Taşındığı mistik yapı siyasî olarak da bir etki alanı oluşturmuş ve bu etki Fazlullah'ın idamı ile sonuçlanmıştır.

Hurûflik üzerine birçok çalışması olan Fatih Usluer Hurûfliği şu şekilde özetler:

"Harflerin, aralarında öncelik ve sonralık olmayıp tek bir hakikat olduğunu kabul eden Hurûfler doğal olarak ilgilerini harflerin yekûnuna hasretmişlerdir. Onlara göre mümkün tüm sesleri ifade eden azami harf sayısı 32'dir ki bu Fars alfabesinin harf sayısıdır. Kur'an alfabesinin 28 harfi de, 32 harfi içinde barındırmaktadır. Zira 29. Harf olarak kabul edilen lamelif harfinin eczasında tekrarsız olarak 4 çeşit harf (l,m,e,f) ortaya çıkmaktadır. İşte lam elif'ten ortaya çıkan bu 4 harf, Farsçada olup Arapçada olmayan 4 harfin ki bunlara mu'cem harf denir, kâim-i makâmıdır. Hurûfî felsefesi Arap ve Fars alfabesinin işte bu 28 ve 32 harfi üzerine kuruludur. Hurûflik, peygamberlerden meleklerle, ibadetlerden ahirete, Kur'an'dan hadislere, kısaca İslâmî düşüncenin sınırlarına giren her şeyde, 28 ve 32 harfin varlığını göstermeye çalışmıştır." (Amiloğlu, 2014, s. 19-23)

İşte varlığı bu şekilde kavramayı amaçlayan Hurûfler çeşitli kavramlara kendilerince yeni tanım ve açılımlar getirmişlerdir. Kelâm, hikmet ve tasavvuf, "aşk" mefhumunu nasıl belli perspektiflere göre ele alıyorsa, Hurûflik de kendi perspektifinden ele alarak anlamlar yüklemiştir. Fazlullâh hayatta iken Hurûflik üzerine metinler yazmış ölümünden sonra da takipçileri hem mensur hem de manzum eserler üreterek Anadolu'dan Balkanlar'a kadar yayılmışlardır. Fazlullâh'ın *Dîvân*'ı dışında yazdığı tek manzum eser, mesnevî nazım biçimiyle kaleme aldığı *Arş-nâme*'dir. Manzum metinler ezberlenip okunduğu için klâsik geleneğe popülerliği ve dolayısı ile dolaşım hızı ve yayılma etkisi daha güçlü olan metinlerdir. Ayrıca *Arş-nâme* Hurûfliğin temel görüşlerini içeren ve Hurûfliğin en temel kitabı olan *Câvidân-nâme*'nin manzum çevirisi olarak nitelendirilebilir (Amiloğlu, 2014, s. 37; Esterâbâdî, 2012, s. 8). Bu açıdan eser kurucu bir nitelik arz etmektedir.

Klâsik İslâm Düşüncesinde Aşk Tasavvurları

Kelâmcılardan felsefecilere, sûflilerden âriflere kadar birçok kesim aşk üzerine eserler yazmış ve bunun neticesinde ciddi bir literatür oluşmuştur. Bu literatür sadece bugün için değil geçmiş için de kabarık bir yekün teşkil etmektedir. İşte bu literatür zenginliği, aşkı tanımlarken

¹ İslâm düşüncesinin Gazâlî sonrası yapısal değişimine dair ayrıntılı bilgi için bkz: Hatice Toksöz, "Osmanlı'nın Klâsik Döneminde Felsefe ve Değeri", Değerler Eğitimi Dergisi, 2007, (5) 13, s. 123-154.

dahi büyük farklılıkların olması sonucunu doğurmuştur. İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye aşk mefhumunun altmışa yakın isminin olduğunu belirterek bunların elli tanesini eserinde zikretmiştir (Cevziyye, 2001, s.23). İzzeddîn Kâşânî de aşkın on alâmetini sayarak açıklamış ve tüm alâmetlerinin açıklanmasının ciltleri dolduracağını söylemiştir ve bu sebeple de muhabbetin tanımının kişinin kendi özelliklerine nispetle değişeceğini ve ihtilafli birçok tanım doğuracağını belirtmiştir (Kâşânî, 2010, s. 406). İbn Arabî de aşkı tam anlamı ile tanımlandırmanın mümkün olmadığını, tasavvur etmenin çok zor olduğunu, tatmayanın bilemeyeceğini söyler (İbn Arabî, 1988, s. 80). İbn Hazm, aşkın tanımı yapılmayacak kadar inceliklerle dolu olduğunu söyler ve bu inceliklerin ancak âşık olunca anlaşılacağını belirtir. (İbn Hazm, 1997, s. 84) Yani hem Kâşânî hem İbn Arabî hem de İbn Hazm aşkın tanımlanabilirlik açısından tecrübî ve dolayısıyla öznel yönünden doğan müşkilâtı dile getirmiştir. Hattâ aşkı ve sırlarını bilmenin zorlukları üzerine Abdurrahman el-Askerî *Risâle-i Müşkilât-ı Esrâr-ı Işk* adında müstakil bir eser yazmıştır (Erünsal, 2003, s.28). Hucvirî kavramın bilinirliği, her kesim arasındaki yaygınlığı hakkında şunları söyler:

“Hulasa mahabbet her çeşit halk kesimleri arasında bilinmekte, bütün dillere meşhur olmuş bulunmakta ve tüm milletlerin lisanlarında, durmadan üzerinde konuşulmaktadır. Akli başında olan hiç bir zümre, mahabbeti kendinden gizli bir halde tutmaya kadir olamaz.” (Hucvirî, 1982, s. 447)

Aşk kavramı nicel yönden bu kadar geniş yer işgal etmesinin yanında nitel yönden de baktığımızda tüm geleneklerinde temel bir mefhum olarak öne çıkmaktadır. Tarihte bazen bu kavram o kadar uç noktalarda ele alınmıştır ki Hâricî bir fırka olan Acârideler Yusuf suresini aşk, âşık ve mâşuk temalarını işlediği için Kur’ân’dan saymamıştır (Râzî, 2009, s. 243). Tasavvuf ehli ise bunun tersi istikamette varlığı yorumlarken aşkı merkeze almışlardır. Örneğin İbn Arabî âlemin varlığının ilk sebebi olarak sevgi kavramını temele oturtur. Âlemin yokluktan varlığa olan hareketi sevgi temellidir. “Ben gizli bir hazine idim, bilinmek istedim”² hadisini de delil olarak gösteren İbn Arabî, âlemin dışta zuhurunun sevgi olmadan gerçekleşmeyeceğini söylemiştir (İbn Arabî, 2006, s. 223). Konevî’den *Füsûs* dersleri alan Fahreddin-i Irâkî varlıkta sadece aşkın olduğunu söyleyerek aşkın varlığın tümüne nüfûz etmiş bir halde var olduğunu belirtmiştir. Zâhir olan her şey âştan zuhûr etmiştir ve aşk zâhir olana nüfûz eder (Irâkî, 2012, s. 113). Bir İbn Arabî takipçisi olan Dâvûd el-Kayserî de benzer görüşleri dile getirir. Allah’ın sevgiyi kendi nefsi ile var ettiğini söyleyen Kayserî, tüm varlığın ortaya çıkışını sevgiye bağlamış ve bu sevgi türlerini piramidyen bir şekilde birbirini var ettiğini söylemiştir. Bunlar zâtî sevgi, kemâlâtın zuhuruna yönelik sevgi ve sıfâtî sevgidir (Kayserî, 2009, s. 63). İhvân-ı Safâ’da hareket ve aşk münasebeti açısından İbn Arabî ile paralellikler bulunur. İhvân, Allah’ın ilk sevgili, ilk maşuk olduğunu ve bu sebeple bütün varlıkların ona yöneldiğini ileri sürerler (İhvan-ı Safâ, 2014, s. 230). İlk sûfilerden olan Muhâsibî’de de sevgi ile yaratılış arasında bir bağ vardır. Allah’ın nefsini bildirmesi ile kul kendini tâata götürür, tâat sevgiyi doğurur, sevgi ile olan etkileşimden rıza meydana gelir, bu rıza ve sevgi semâvâta-meleklerle yayılır, tüm âleme ve mahlûkâta sevgiden kaynaklanan şân yayılır ve insan tüm bunlarla kendine râm olan yaratılmışların karşısına çıkar (Muhâsibî, 2000, s. 17).

² Hadisle ilgili değerlendirmeler için bkz. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, TDV Yayınları, Ankara 2000, s. 98-99.

Ahlâk felsefecisi olan İbn Miskeveyh aşırı zevkin ve iyiliğin aşkı doğurduğunu söyler. Yani ona göre aşk aşırı derecede bir sevgidir (İbn Miskeveyh, 1983, s. 124). Ebû Bekr er-Râzî aşkı haz bağlamında ele alarak onun bir hastalık olduğunu vurgular. Hazı kaybedince veya hazzın bir kısmını elde edemeyince üzülenler, aşk belasından kurtulamazlar. Ancak üstün nefisli insanlar aşk belasından uzak durabilirler (Ebû Bekir Râzî, 2004, s. 75).

Felsefî gelenek de tasavvufî gelenek kadar aşk kavramına ehemmiyet atfetmiştir. Fârâbî Tanrı'yı ilk sevilen ve âşık olunan olarak tanımlarken İbn Sinâ aşk hakkında müstakil bir eser telif ederek kavramı sistematik bir şekilde ele almıştır (Farabî, 1990, s. 14). İbn Sinâ'nın aşk hakkındaki görüşü İbn Arabî ve takipçilerinin düşüncelerinden uzak sayılmaz. Aşk, İbn Sinâ'da varlık felsefesinin temelindeki bir kavramdır:

“İlâhî sıfatlar arasında zâtı ile ve zâtı içinde ayrılma olmadığından, aşk, açıkça, zâttır ve varlıktır –bununla mahz iyilik içinde varlıktır demek istiyorum-. Demek ki, varlıklar, ya içlerinde bulunan aşk sebebi ile vardılar, yahut onların varlıkları ile aşk birbirlerinin tamamıyla aynıdır. Açıkça görülüyor ki, hüviyetlerde muhakkak aşk vardır, ve bizim açıklamak istediğimiz bu idi.” (İbn Sînâ, 1953, s.3)

İşrâkî sistemin kurucusu Şihabeddin Sühreverdî aşk kavramını Tanrı-evren münasebeti bağlamında bir rabîta olarak ele alır. Nur kavramı üzerinden bir metafizik ve kozmolojik sistem geliştiren Sühreverdî'nin sisteminde nurlar birbirine âşıktır ve hareketleri aşk kaynaklıdır. Göksel kütleler de nurdan olup aşk sayesinde hareket sahibi olmuşlardır (Yörükan, 1998, s. 83).

İbnü'l-Cevzî, İbn Teymiyye, İbnü'l-Kayyim gibi Hanbelî âlimlerde aşk, aşırı sevgiyi ifade eder. Ancak piramidyen olarak bakıldığında teteyyum-kölelik kavramı merteye olarak daha şiddetli bir dünyevî sevgi türüdür. Hatta İbnü'l-Cevzî valeh-ayırt etme yetisini kaybetmek olarak bir kavram daha ileri sürer ve bunu piramidin en tepesine oturtur (Bell, 2010, s. 246).

Yukarıdaki aşk tanımlarına mutabık olarak Ahmed Gazâlî din, dünya ve geleceği tehlikeye atmanın ve her şeyden vazgeçmenin âşğın özelliklerinden olduğunu söyler. Ancak iş aşk noktasına gelince âşık maşuku asla tehlikeye atamaz, fakirlik (âşğın vasfı) bir özgürlük olsa dahi aşk bağı içinde özgürlük yer almaz (Ahmed Gazâlî, 2008, s. 62).

Arş-nâme Tercümesinde Aşk

Klâsik Türk edebiyatında aşk kavramı kuruluşundan modern döneme kadar en çok işlenen temaların başında gelmektedir. Mevlânâ'nın Anadolu'daki iki kurucu metni olan *Mesnevî-i Mânevî* ve özellikle de *Dîvân-ı Kebîr* aşkın terennüm edildiği mısralarla doludur. Hem tekke edebiyatı hem de divan edebiyatı şairleri aşk konusunu çokça işlemiş bu sebeple de İlâhî aşk, mecâzî aşk, hakîki aşk, beşerî aşk, vâsûht aşk gibi birçok türevi ortaya çıkmıştır. Sadece aşk redifli gazellerin işlendiği bir çalışmada şu sonuçlar elde edilmiştir:

“Genel olarak hepsi aşkı “Vücudu fani etmek” ve “Aşk hariç her şeyden vazgeçmek” olarak tanımlamışlardır... Şairler aşkı mecazi aşkla başlayıp İlâhî aşkla nihayet bulan bir merdiven şeklinde işlemişlerdir. Bu yüzden mutasavvıf şairler hariç, onlar da bazen mecazi aşkı konu edinmişlerdir, [şairlerin] mecazi ya da ilâhî aşktan bahsedip etmedikleri kesin olarak ayrılamaz. Çalışmada yer alan 348 adet şiirin 250 adedinde İlâhî aşkı ifade eden mısralar yer almaktadır. Şiirlerin tamamında ise beşerî aşk muhakkak ifade edilmiştir.” (Nacar, 2011, s. 349-350)

Divan şiirinde sevgiliyi ele alan başka bir çalışmada beşerî ve mecazi aşkı hem ayrı ayrı hem de birlikte zikreden şairlerin olduğu, sevgilinin mutlaka idealize edildiği, sevgilinin cinsinin

dışarıda kaldığı ortaya konmuştur. Ayrıca güzellik unsurları arasında en çok saç, yüz, dudağın kullanıldığı tespit edilmiştir (Gönel, 2010, s. 553-555). Yüz ve dudağın en çok kullanılan güzellik unsurlarından olması *Arş-nâme* açısından ehemmiyet arz etmektedir. Çünkü hem Hurûfî metinlerinde hem de *Arş-nâme* tercümesinde yüz merkezde yer alan bir unsurdur.

Fazlullâh-ı Esterâbâdî tarafından Farsça olarak kaleme alınan *Arş-nâme*, Amiloğlu tarafından yine manzum olarak Türkçeye çevrilmiştir. 15. Yüzyılda çevrildiğini bildiğimiz metnin müterciminin hayatı hakkında bilgimiz yok denecek kadar azdır. Eserin sonunda;

Şeh 'Alâ'ü'd-dîn ü devlet kâmrân
İbn-i Togâdur şeh-i kişversitân³ (2503)

Beyti ile kime sunulduğuna ait bilgi bulunmaktadır. Ayrıca mütercimnin ismi;

'Âmiloglın sâkî-i bezm-i elest
Mey-i tevhîdile kılmış anı mest (2505)
Beytinde geçmektedir.

Hurûfîler aşk kavramı ile birlikte genellikle vech-yüz kavramını birlikte kullanmışlardır. Klâsik Türk şiirinde de yüz güzellik unsurlarını barındırması açısından çok önemlidir. Ancak klâsik Türk şiirinde yüzdeki güzellik unsurlarının ele alınışı ile Hurûfîlerin yüzden hareketle yaptığı çıkarımlar birbirinden farklıdır. Hurûfîler felsefelerini kurarlarken birçok yerde yüzü, yüzdeki 7 deliği ve 7 hattı ve hatt-ı istivayı anarak 28 ve 32 harfe ulaşmışlardır. 7 delikten kasıtları göz(2), burun(2), kulak(2) ve ağızdır. Yüzdeki hat ise ümmi ve ebî olarak ayrı ayrı yedişer tanedirler. Bunlar ümmi olarak saç, dört kirpik ve iki kaş; ebî hatlar olarak sakal(2) burun içi(2), bıyık(2) ve anfekadır(dudak altı)(Usluer, 2009). Yüz insan vücudunun en önemli uzvudur. Ayrıca güzelliğin bulunduğu yerdir. *Arş-nâme*'de bu durum şu beyitler ile açıklanır:

Âdemî'nün vücûdundan ey cüvân
Yohdur efdal yiri vechinden hemân

Göz kulag u nutk u idrâk u kemâl
Ferr u zîb u behçet u hüsn ü cemâl (1095-1096)

Hurûfîler Âdem'in vechi ile Allâh'ın vechi arasında münasebet kurarlar. Allah'ın 32 hattı Âdem'in vechinden görünür olmuştur. Buradan hareketle insanın kendi vechini bilmesi, tanınmasının gerekliliği vurgulanır. Âdem'in vechini tanımak aslında kendi vechini tanımaktır:

³ Bundan sonra Âmiloğlu'nun *Arş-nâme* tercümesinden yapılan manzum alıntılarda beyit numaraları beytin sonunda verilip ayrıca kaynak belirtilmeyecektir. Alıntı yapılırken gerekli görülen yerlerde tarafımızdan düzeltme yapılmış, bu düzeltmeler yapılırken neşir metnin arkasında yer alan tıpkıbasım kısmından faydalanılmıştır.

Âdem'e mahsûsdur vech iy püser
Hak'dan Âdem böyle bulmuşdur haber

Tanırısın Âdem'ün vechün eger
Taniyasın kendü vechün iy püser

Sen bu kendü vechüni vech-i İlâh
Çün bilesin yüzüne açıla râh (1108-1110)

Ottuz iki hattı Allah'un ki var
Oldı Âdem sûretinden âşikâr (973)

Allah'ın zâtı ile Âdem vechi arasında birlik vardır. Allah, Âdem'in vechine kendi vechim demiştir:

Zât-ı Hak'dan vech-i Âdem'dür murâd
Anla bu sırrı yakîn iy hoş-nihâd (1125)

Âdem'ün vechine vechüm didi Hak
Perde götürildi açıldı tabak

Zâtına Hakk didi bu vechile Hak
Bu beyâna ki dimişdür hûb u hak (1137-1138)

Ayrıca Kur'an'ın Âdem vechinden okunabileceği görüşü belirtilmiştir. Kur'an ile yüz ve yüzdeki hatlar arasında bir özdeşlik kurulmuştur:

Mushaf-ı Hakk vech-i Âdem'dür ohı
Hakk katında ism-i a'zamdır ohı (56)

Âdem'ün yüziyimiş levh-i Hudâ
Ana tanuk hatt-ı vech-i Mustafâ (211)

Aynı zamanda Kur'an'ın yanında Kâbe ve âlem ile de Âdem vechi arasında birlik kurulmuştur. Âdem'in yüzü Kâbe toprağından yaratılmıştır ve bu yüzden Kâbe secde ve tavaf yeridir. Âlemde de Âdem'in vechi görülür:

Hakk'ı sûretde yaratdı Âdem'i
Anda gösterdi bu cümle âlemi (273)

Secdegâh-ı enbiyâ vü evliyâ
Ka'beyidi şöyle emr itdi Hudâ

Anuniçün ki buyurdu müste'ân
Âdem'ün vechi yiridür ol mekân

Kible düzmüş hâk-i vech-i Âdem'i
Ol ki ol esmâ-yı Hak'dur mahremi (1128-1130)

Ka'be hâkinden yaratdı yüzini
Kenz 'ilmün andan açdı sözünü

Andadur hüsn ü cemâl ile kemâl
Nite yigirmi sekiz nutk-ı celâl (1869-1870)

Bu özdeşliklerle birlikte yine Âdem ve Ahmed'in manada bir olduğu vurgusu dikkat çekmektedir. Vasıflarının nûr olduğu söylenmiştir:

Ma'nide Ahmed ü Âdem birdür
Bu sözi bilmeyene taksîrdür

Ahmed ü Âdem bular bir nûrdur
Ayruklık aralarından dûrdur (1317-1318)

Bunun yanında "Nûr-ı Muhammedî" veya "Hakikat-i Muhammediyye" olarak adlandırılan teorinin izleri *Arş-nâme*'de de görülür:

Pes zuhûr-ı Âdem Ahmed'den dürür
Ahmed'ün ol zâtı sermedden dürür (1341)

Görüldüğü üzere Allâh-Ahmed-Âdem-âlem-vech-Kur'an-Kâbe ile ilgili beyitler Hurûflerin bir çeşit vahdet-i vücûd felsefisini ortaya koyduklarını göstermektedir. Yalnız bir üst ilke olarak Hurûfler yaratılışta 32 hattı-nûru kabul ederler. İlk olarak 32 hat yaratılmıştır ve varlık birliği bu 32 hattın tecellisi olarak gösterilmiştir:

Âdem idi çünkü cedd-i enbiyâ
Var yüzinde hatt-ı esmâ-yı Hudâ

Andan öndin ki yaratdı Kirdgâr
Kıldı ottuz ikki hattın âşikâr

Nitekim ottuz iki nutk-ı Hudâ
Ol ki zâtundan Hak'un olmaz cüdâ (1131-1133)

Ottuz ikki nûr-ı Hakk bir nûrdur
Kâ'inât ol nûrıla ma'mûrdur

Ol ki Hakk nutkıdur ana didi nûr
Ol ki bulmuşdur her eşyâda zuhûr

Nur-ı Hak'dur dinle Allâh'un sözün
Ol ki her mazharda gösterdi özin

Kendi nûrına iletür hem bu nûr
Vahdeti buldı her eşyâda zuhûr (2272-2276)

Böylece Hurûflerin varlık felsefesi de bir şekilde ortaya çıkar. Allah 32 nutku-harfi yaratmıştır. Bu ilk yaratılan 32 harften sonra yaratılan diğer var-olanda bir birlik görülmüştür. Bu ilkeler ortaya konduktan sonra hem varlık, hem de var-olan arasındaki ilişkiler açısından aşk incelenebilir. Güzel ve güzelliğe âşik olmak, Allah'a ve dolayısı ile onun 32 hattına ve o hattın tecellisine âşik olmaktır. Tecellinin yeri yüzdür ve Allah'tan neşet etmiştir:

Her ki Hakk'un hattına 'âşik degül
'Aşk-bâzîluk ana lâyıık degül (146)

Hem hatıdur zînet ü hüsn ü cemâl
Hüsn içinde bî-şebîh u bî-misâl

Nitekim ottuz iki nutk-ı Hudâ
Anuniçün degdi bu hüsn ü bahâ

'Âşık olmuş mushaf-ı hüsne ezel
Böyle gelmişdür bu 'âşk-ı lem-yezel (739-741)

Hûb yüze çün 'âşık oldun iy cüvân
Hakk yüzinde 'âşık oldun bî-gümân (2391)

Hurûflerde de hakiki ve mecazi aşk ayrımı mevcuttur. Hakiki aşkı yüzden okumak lâzımdır. Bu güzellik zahiri güzellik değil, 32 harfin sırrının bilinmesi ile âşıkâr olacaktır. Yani güzellik soyut olarak yüzün kendisinde değil 32 harfin anlamlarının onda okunup bilinmesindedir:

Kim mecâzi âşık ise hûb yüze
Geçe 'âlemden ana fikrin düze (2195)

Güzele âşık olma Allah'ın hattına âşık olmaktır. Kadın ve erkeğin hattını Allah nur hattıyla yazmıştır. Kur'an'ın hakiki manası yüzde görülür. Fatihâ'nın hakiki anlamı da yüzden okunur. Âşık olan bu anlamı okur ve bu anlamı okumak onu cennete ulaştırır:

Her kim ol bir hûba 'âşıkdur i cân
Hattına 'âşıkdur Allâh'un hemân

İkkişer yeddi hat-ı gılmân u hûr
Hakk yazupdur eliyle hatt-ı nûr

Ol durur seb'u mesânî-i Hudâ
Cennete olmuş anunçün reh-nümâ

'Âşık-ı sebu'l-mesânîdür i yâr
Dün ü gün 'aşkında sergerdân u zâr (140-143)

Bir başka Hurûfî yazar Ferišteoğlu Abdülmecid bilmek ile âşık olmak arasında ilişki kurar. Allah'ı gerektiği gibi bilen kimse kendini bilir ve bu birlik içerisinde Allah'a âşık olur. İnsan Allah'a âşık olduğunda Allah da insana âşık olur ve bu durum da yüzünde belirir. *Arş-nâme*'deki görüşlere mutabık olarak yine aşk, bilmek ve yüzde belirme mevcuttur:

"Ve dahı kendü ruhın bile ve hakâyık-ı eşyâya muttali' ola ve âsmânun ve zemînün melekûtını müşâhede eyleye. Ve dahı Hakkın fazlı ile nefsinin bile ve Rabbini bile ve Hazret-i Ehâdiyyete 'âşık ola ve hem abdâl ola. Kemâ kâla'llâhu te'âlâ fî'l-hadîsi'l-kudsiyyi:

(من عشقنى و من عشقته كنت له ممثلا بين عينه اولئك الابدال حقا)

Ma'nâsı demek odur ki, Hakk te'âlâ eydür: Her kişi ki bana âşukdur, ben dahı ana 'âşık olurun ve her kişiye ki ben 'âşık olam anun iki gözi ortasında mümessil olurun. Hakk abdâl anlardır ki kelime-i cehliye-i zulmâniyeyi tebdîl itdiler ve kelime-i tahkîke hurûc itdiler. Kelime-i 'ilmiye-i nûrâniye menziline irişdiler." (Usluer vd, 2014, s. 196)

Âdem sureti yüceltilir ve aşka layık olan makam olarak tanımlanır. İşte bu yüksek makama Hakk'ın zâtı âşıktır. Hz. Muhammed de İlâh'ın vechine âşık olduğundan Mi'rac yolculuğuna çıkmıştır:

'Aşka âdem sûreti lâyıık durur
Zât-ı Hakk ol sûrete âşık durur

Olmasa ger 'âşık-ı vech-i İlâh
Niçün Ahmed olıcak mi'râc-ı râh (917-918)

Mirac karşılaşmasında artık perde açılmıştır. Bu bir vuslat anı olarak resmedilir. Aşk ve naz birleşmişlerdir. "Likâ" kelimesi, hem kavuşma hem de yüz şeklinde anlaşılabilir. Mirac hadisesi ile Hz. Muhammed ve Allah kavuşmuş; Peygamber Allah'ın vechini görmüştür. Yakınlığı tasvir için tasavvufî metinlerde çokça geçen "Kâbe kavseyni ev ednâ" (Necm 59/13) ayetine telmihte bulunulmuştur:

Hakk götürdi çünkü vechinden nikâb
Ahmed'ün kaşlarıdır kavseyn-i kâb

Yine kendü kendüydür 'aşk-bâz
Kendüden ayru degüldür 'aşk u nâz

Gördi mi'râcun gicesi Mustafâ
Hakk te'âlâ vechini buldı lika

Bu beyitlerin hemen devamında yine vahdet felsefesi içerisinde Huda'nın hattı ve âdem suretinde görünmesi açıklanmıştır:

Hakk'ı âdem sûretinde gördi hem
Kâbe kavseyne irişdi lâ-cerem

Yohsa Hakk zâtı kocâ sûret kocâ
Vechimüzdedür ohı hatt-ı Hudâ (600-604)

Aşağıdaki beyitlerde tam bir vahdet-i vücûd felsefesi anlatılmak ile birlikte bu felsefeye ek olarak Hurûfliğin temel önermesi olan 32 hat ve harf vahdet-i vücûd birlikte harmanlanmıştır. Hurûfliğe bu açıdan sayı ve harfleri kullanan –ki klâsik dönemde harf ve sayı aynı şeylerdir– “vahdet-i vücûdcu” bir felsefe denilebilir. Bu varlık felsefesinin içinde aşk, varlık ile var-olan arasındadır. Ancak varlık ve var-olan arasında yani vücud ve mevcud arasında birlik vardır. Mevcud yani yaratılan yani beyitte geçen “merd ü zen” arada bir bahanedir. 32 hattın âşıkâne olması sırrın fâş olması vücuddan mevcuda geçilmesidir:

Kendözüyle ‘aşk-bâz olmuş Hudâ
Kendözünden hiç şey yohdur cüdâ

Cümle eşyâda tecellî kıldı ol
Vahdetine cümle eşyâ oldu ol

Kendözidür kendüye ‘âşık olan
Arada olmuş bahâne merd ü zen

Her birinde vardır ottuz ikki hat
Ottuz ikki nutk-ı Hak’dan bî-galat

‘Âşıkıdır hatt-ı Hak’un hatt-ı Hak
Sırr-ı hafî fâş kıldum bî-nutâk (945-949)

Nutk-ı Hak’dur nutk-ı Hakk’un ‘âşıkı
Biz bahâne yüz arada bâyıkı (2206)

Yukarıdaki beyitlere paralel olarak âşık ve maşuk arasında herhangi bir ayrılığın olmadığı dile getirilir. Âşık da maşuk da birdir. Birlik için aşk bir vasıtaadır:

‘Âşık-ı vech-i Hudâ’dur çün Hudâ
Ma’sukundan ‘âşık olmaya cüdâ (1165)

Tâ bilesin ma’suk odur ‘âşık ol
Sen dahi ma’sûk gerekse ‘âşık ol (1172)

Hakk yüzünün ‘âşıkıdır Hakk yüzi
Kavl-i Hak’dur enbiyâ dir bu sözi (2207)

Bu felsefeye paralel olarak "Ben bir gizli hazine idim; bilinmek istedim" hadisine telmihte bulunulmuştur. Yine aşk kavramı vahdet felsefesine uygun olarak kullanılmıştır.

'Âşk-ı Rahmân Âdem'ün cânındadır
Küntü kenzen Âdem'ün şânındadır

Câmesidür Âdem'ün kılan namâz
Yine kendü kendüydür 'aşk-bâz (174-175)

Gayr-ı Hakk mevcûd yohdur iy cüvâ[n]
'Âşıkına yüzünün Hak'dur hemân (747)

Allah'ın kendi vechine âşık olması Âdem'in Havvâ'da cemâli görmesi ile anılır. Hurûfî metinlerinde Havvâ tasavvuru oldukça orijinaldir. Fazlullah'a göre Havvâ'nın vechindeki hatlar sâyesinde Âdem bilinir. Usluer bu konuda *Arş-nâme*'den şunları aktarır: "Eğer Havvâ'da da ebî hatlar gelmiş olsaydı, saç ve sakal hatları (ümme ve ebî hatlar) birbirine bitişik olduğu için tek hat kabul edilecekti. Havvâ'nın hatları sayesinde bunların ayrı hatlar olduğunu anlıyoruz." (Usluer, 2009, s. 320). Yani Âdem'in Havvâ'da cemâli-güzelliği görmesi aslında ümmi hatları görmesidir:

Kendünün vechine 'âşık oldu Rab
Cümle zerrât-ı cihân eyler taleb

Çünkü Havvâ'ya yarattı Zü'l-celâl
Gördi Âdem gözi Havvâ'da cemâl (928-929)

Âdem'in Havvâ'ya olan aşkı yüzündeki hatlar neticesinde oluşan cemaldendir. Bu da yine Allah'tan gelen bir güzelliştir ve yukarıda açıklamaya çalıştığımız varlık felsefesi ile paralel niteliktedir:

Âdem'i 'aşkında hayrân eyledi
Lîk 'aşkı yirini cân eyledi

Hüsn-i hattın ya'nî Havvâ yüzünün
Ohıdı bildi beyânın sözünün

Gördi Hak'dan hüsn-i hattıla cemâl
Oldı andan vâlih ü hayrân-hâl (2063-2065)

Âdem-Hz. Muhammed-Allah birliği içerisinde yine vech kavramı üzerinden aşk dile getirilir:

Kendinün vechine 'âşıkdur Hudâ
Vech-i Hak'dur vech-i pâk-i Mustafâ (164)

Yukarıdaki beyit ile aşağıdaki iki beyit birlikte okunabilir. Hz. Muhammed sevgisi de Allah'ın yüzüne olan aşk ile eşleştirilmiştir:

Ger Hudâ'nun 'âşıkısan yüzine
Ahmed'i sev gel ey Hakk'un sözine

Hûb cemâlin dilberün kılan taleb
Beklediler böyle 'aşkında edeb (729-730)

Tahkiyevî bir şekilde, Allah'a ait hattın, yani güzellik ve cemalin insanlarda aşk ve hayranlık yaratılacağı söylenir. Haşr gününde mahşer yerinde bir pazar kurulmuştur. O pazarda güzellik satılır. Yine bu güzellikten kasıt yüzdeki hatlardır:

Mustafâ bir gün buyurmuşdı i yâr
Haşr gününde ki bir bâzâr var

Onda hûbluk satılır hüsn ü cemâl
Anuniçün ki be-hükm-i lâ-yezâl

Hüsni anlarun hat-ı sübhânidür
Kim görenler 'âşık u hayrânıdur (160-162)

İkinci bir tahkiyevî anlatım Yusuf kıssası üzerinden yapılır. Güzellik, yüz ve aşk kavramları üzerinden kıssaya göndermelerde bulunulur. Züleyha Yusuf'un vechinde hatt-ı Hakk'ı görüp sırra ermiştir. Yani aşkı doğuran unsur Allah'ın tecellisi olan hatları âşığın maşukta temaşa edip algılamasıdır. İkisi arasındaki meyl, bu sır ve güzellik üzerinedir. Hatlar olmasa aşk da olmayacaktır:

Niçesi terk ide Hakk'un emrini
Niçesi nûş ide 'aşkun hamrını

Ola hayrân zârluk dün gün ide
Kendözünü ne için mecnûn ide

Anı 'âşık eyleyen Allâh'dur
'İlmi her esrârdan âgâhdur

Vech-i Yûsuf'da Züleyhâ hatt-ı Hak
Gördü örtü düşdi açıldı tabak

Hüsn-i hattını Hak'un gör ne kılur
Ki Yûsuf meyli Züleyhâ'ya olur

Olmasa vechi anun hatt-ı Hudâ
Nice meyl ideydi ol 'âşık ana (149-154)

Yine kıssada geçen Yusuf'un güzelliğini gören kadınların ellerini kesmesi olayına gönderme vardır. İnsan güzellik karşısında kendinden geçer. Bu karşılaşma ile bir cezbe hâli, vuku bulmuş ve kadınlar ellerini doğradıklarından haberdar dahi olmamışlardır. Güzellikten kastedilen, yine diğer beyitlerdeki gibi yüzdeki hatlardır:

Hatt-ı Hakk'a çün nazâre kıldılar
Ellerini pâre pâre kıldılar

'Âşık olan yüzine dildârınınun
Ne için terkini urur varınınun

Yârdan özge bilür kim yâr yoh
Gayr-ı âlemde dahi deyyâr yoh

Yohsa niçün ellerinden bî-haber
Oldı ol tograndığından bî-haber (155-158)

Temas edilen bir başka kıssa da Hz. İbrahim kıssasıdır. Allah'ı aklı ile arayarak bulması, onu gerçek aşkı bilen bir figür hâline getirmiştir. Arayarak bulmak ve bilmek ile aşk arasındaki münasebet bu açıdan ilgi çekicidir. Ayrıca Hz. İbrahim ateşe atılmasından hareketle aşk ateşinde yanan bir sadık olarak nitelenmiştir. Hurûflere göre Kâbe toprağından Âdem'in yüzü yaratılmıştır. Hz. İbrahim'in Kâbe'yi yapması da bir hakikate ermesi olarak yorumlanır:

'Aşk-bâzîsi Halîl'ün ey cüvân
Hak'dan iner Ka'be'nün sırrın beyân

Çün Halîl anladı kim kıldı Hudâ
Hakk-ı vechin Âdem'ün andan cüdâ (962-963)

'İzzetin anun Halîlu'llâh'a sor
K'ana yüz tutan bulur cennât u hûr

Siz Halîl'den öğrenün 'âşıklığı
'Aşk odına yanmagı sâdıklığı (872-873)

'Aşk-ı vahdâniyyet-i Rabb-i Celîl
Ançünân efruht der cân-ı Halîl (981)

Dün ü gün fikr ile vü hayrân idi
'Aşkıla 'âşık u ser-gerdân idi (983)

Aşağıdaki beyitler ise *Arş-nâme* tercümesindeki aşk tasavvurunun bir özeti gibidir. Allah'ın tecellisi olan yüzdeki 32 hat ve buna âşık olmak, âşıklıkla birlikte hayran olmak, kendinden geçmek, kendi varlığından geçmek gibi konulara değinilir. Bu beyitlerde önemli bir mısra da "Küllü şey' hâlikun illâ vech-i Hakk" mısraıdır. Hakk'ın vechinden başka her şey yok olacaktır anlamına gelmektedir. Burada Kasas Suresi 88 ve Rahman Suresi 26-27 ayetlerine telmih vardır. Fazlullah, *Muhabbetnâme-i İlâhî* adlı eserinde bu konuyu şöyle tevîl eder:

"Fazlullah'a göre burada söz konusu ola insanın yüzüdür, çünkü onun dışında hiçbir mahluk 32 ilahi kelimenin alemine sahip değildir. Aynı şekilde Âdemden başka hiç kimse esma-i küll'e, yani 32 ilahi kelimeye mazhar olmamıştır. İşte bu yüz, 32 ilahi kelimenin makamı olduğu için helâk olmayacaktır. İkinci olarak onun yüzünden başka her şeyin helak oluşu, her şeyin kün emriyle yaratılmış olmasından dolayıdır. Tek istisna 32 ilahî kelimedir. Yüz de kün emriyle yaratılmayan tek şey olan bu 32 ilahî kelimenin makamı olduğu için helak olmayacaktır. Üçüncü olarak ayette her şeyin helak olmasından murat her şeyin aslına, yani 32 kelimeye dönmesidir. Ayette yüzün istisna edilmesi onun zaten 32 ilahî kelimenin makamı olmasındandır." (Usluer, 2009, s. 290)

Ma'sûkının yüzine 'âşık nigâh
Kıldı hayrân eyledi hatt-ı İlâh

Hakk te'âlâ 'aşkbâzî eylemiş
Ottuz ikki hattı ile söylemiş

Ottuz ikki hattı ile Zü'l-celâl
'Aşkbâzî kılmış ol sâhib-kemâl

Hatt-ı vechi gördi 'âşık iy cüvân
Etegin çekdi âlâyışden hemân

Gördi ottuz ikki hatt-ı Kirdgâr
Ottuz ikki hatt-ı 'âşıkdur i yâr

Hatt-ı Hakk'un 'âşıkıdur hatt-ı Hakk
Küllü şey' hâlikun illâ vech-i Hakk

Sanuyı 'âşıklarun oldı tamâm
Oldı 'aşkında vü Hakk kâ'im-makâm

Hüsn-i Hakk'ı hüsn-i Hakk'a iy safâ
Viridi varlıktan geçüp buldı likâ (2409-2416)

Sonuç

Âmiloğlu'nun yaptığı tercüme Hurûflük ve aşk tasavvuruna dair birçok bilgi içermektedir. *Arş-nâme* tercümesinde hat ve vech kavramının aşk ile münasebeti bakımından iki anahtar kavram olduğunu söyleyebiliriz. Aşkın maddî zemini vechdir ve bu zeminin güzellik barındırıp aşka konu olması hatlar ile imkan kazanmıştır. Vechden hattı okumak aşkı doğurup âşığı ve maşuku var etmiştir. Hatlar sayı ve harflerle doğrudan ilişkilidir. Âdem ile Allah arasındaki aşk da, Havva ile Âdem arasındaki aşk da hep vech ve hat kavramları üzerinden geliştirilmiştir. Klâsik Türk edebiyatında hem divan hem de divan-ı ilâhiyat sahibi şairler aşk temasını terennüm etmiş ve yüz güzelliğine vurgu yapmıştır. Ancak yüzdeki güzellik unsurları yüzdeki organlardan hareketle soyutlamaya tabi tutulmuş ve ideal bir güzel ve güzellik ortaya çıkarılmıştır. Mutasavvıf şairler cemal, yüz güzelliği, vech gibi kavramları Hurûfler gibi bir tecelli mekânı olarak görmüşlerdir ancak sayılar ve harfler üzerinden bir soyutlamaya girişmemişlerdir. Yüzdeki tekil güzellikler Hurûfler için bir sayı toplamı oluşturduğundan önemlidir. Klâsik şiirdeki gibi teker teker güzelliğin konusu olmamışlardır. 32 harfin temel alınıp bir dünya görüşü oluşturulması soyut bir kavram ve dolayısıyla da edebî bir tema olan aşkı klâsik edebiyatın ana damarından koparmıştır. Bu anlamda Hurûflerin aşk tasavvuru ve güzellik unsurları klâsik Türk edebiyatının genel görünümüne göre bir farklılık dolayısı ile orijinallik taşıyor denilebilir.

Kaynakça

- Ahmed Gazâli (2008). *Âşıkların Hâlleri*. Çeviren Turan Koç, M. Çetinkaya. Ankara.
- Âmiloğlu (2014). *Arşname Tercümesi*. Hazırlayan Fatih Usluer. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Bell, Joseph Norment (2010). *İslâm'da Aşk Tasavvuru*. İstanbul: İnsan.

Dâvûd el-Kayserî (2009). *Ledünnî İlim ve Hakiki Sevgi*. Çeviren Mehmet Bayraktar. İstanbul: Kurtuba.

Ebû Bekir Râzî (2004). *Ruh Sağlığı*. Çeviren Hüseyin Karaman. İstanbul: İz.

Erünsal, İsmail E. (2003). *XV-XVI. Asır Bayrâmî –Melâmîliği'nin Kaynaklarından Abdurrahman El-Askerî'nin Mir'âtü'l-Işk'ı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Fahreddîn er-Râzî (2009). "İtikâdu Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn". Çeviren Faruk Sancar, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi. Samsun, IX-2, s. 235-274.

Fahreddîn-i Irâkî (2012). *Aşk Metafiziği*. Çeviren Ercan Alkan. İstanbul: Hayy Kitap.

Fârâbî (1990). *el-Medînetü'l-fâzıla*. Çeviren Ahmet Arslan. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Fazlullah Esterâbâdî (2012). *Câvidân-Nâme*. Hazırlayan Fatih Usluer. İstanbul: Kabalcı.

Gönel, Hüseyin (2010). 15.- 16. Yüzyıl Divanlarına Göre Divan Şiirinde Sevgili. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Hâris b. Esed el-Muhâsibî (2000). *Aşk Risâleleri*. Çeviren Fatih Birgül. İstanbul: Sır.

Hucvirî (1982). *Keşfu'l-mahcûb: Hakikat Bilgisi*. Çeviren Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah.

İbn Arabî (2006). *Füsûsu'l-hikem*. Çeviren Ekrem Demirli. İstanbul: Kabalcı.

İbn Arabî (1988). *İlâhî Aşk*. Çeviren Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan Yayınlar.

İbn Hazm (1997). *Güvercin Gerdanlığı* (4. baskı). Çeviren Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan.

İbn Sinâ (1954). *İbn Sinâ Risâleler 3-Aşkın Mahiyeti Hakkında Risale*. Neşreden ve Türkçeye Çeviren Ahmed Ateş. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

İbn Miskeveyh (1983). *Ahlâkı Olgunlaşımına*. Çeviren A. Şener. Ankara: Kültür Bakanlığı.

İbnu'l-Kayyim el Cevziyye (2001). *Âşıklar Kitabı*. Çeviren Savaş Kocabaş- Feyzullah Demirkan. İstanbul: Şule.

İhvân-ı Safâ (2014). *İhvân-ı Safâ Risâleleri C.III*. Çeviren Halil İbrahim Şimşek. İstanbul: Ayrıntı Yay.

İzzeddîn Kâşânî (2010). *Tasavvufun Ana Esasları*. Çeviren Hakkı Uygur. İstanbul: Kurtuba Yayınları.

Nacar, Ayşe (2011). Divan Edebiyatında Aşk Redifli Gazeller ve Şerhleri. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kahramanmaraş.

Toksöz, Hatice(2007). "Osmanlı'nın Klâsik Döneminde Felsefe ve Değeri". Değerler Eğitimi Dergisi. (5) 13. s. 123-154.

Usluer, Fatih (2009). *Hurûflik İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*. İstanbul: Kabalcı.

Usluer, Fatih-Şenyödeyici, Özer – Arıkoğlu, İsmail (2014=). *Hurûflik Bilgisi Feriştetoğlu Abdülmecid Külliyyâtı*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Yıldırım, Ahmet (2000). *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara: TDV.

Yörükân, Yusuf Ziya (1998). *Şihabeddin Sühreverdî ve Nur Heykelleri*. Çeviren A. Kamil Cihan. İstanbul: İnsan.